
Makale

DOI: 10.5281/zenodo.22663007

Beşik'ten Eşik'e Geçişte Bilinçli Yaratım: 7. Mardin Bienali Üzerinden Anadolu'ya Özgü Bir Bağdaştırma İmkânı

Aytül Ayşe CENGİZ (Prof. Dr.)

Giriş

Kimimiz mışıl mışıl beşikte uyurken, kimimiz eşikte girdiği kapının çıkış kapısı olduğunu hatırlamak için canhıraş sessiz çığlığına sarılmaktadır. Dostlara sarılmak yerine kendine sarılmayı tercih eden günümüz tek kişilik benlik sevdaları bizleri beşik ve eşik arasında sarhoş ya da bitkin kılmıştır. Peki bu sarhoşluk ya da bitkinlik, yaratılmış ve arzu edilen bir sonuç mudur? Yoksa klasik “dünyanın çivisi çıkmış, yaşa gitsin” tarzı afrodiz-

yak aforizmaların üstümüze sinmiş olmasından mıdır? Tasavvuf çevrelerinin ifadesini takip edersek “Tanrı taşa uyur, bitkide düş görür, hayvanda kımıldar ve insanda uyanır” ise biz düş görmeyi de unutmuş olabileceğimizden kımıldamalı uykular-da bir (b)eşikte olabilir miyiz?

Yaratılan ve arzu edilen bu sonuç, Dardot ve Laval'ın okumasıyla “Yeni Dünya Aklı'dır”¹; ekonomi politik bir sistem eleştirisi olmaksızın birey, grup, toplum ve toplumlar arası eros yitimini ve ilişkisellik sökümünü tüm araçlarıyla görmek ve anlamak pek mümkün değildir ve bütünsel bir okuma da sunmayacaktır. Neoliberal düzen, rekabet, kendi kendinin girişimcisi olma, performatif verimlilik ve haz kalıpları ile öznellik pratikleri üzerinden öznel deneyimlerin ve kendilik ilişkisinin kurulmasını ince, zarif ve örtük olarak insan tinine dolaylılamaktadır. Neoliberal özne, Stoacı ya da nihilist tutumların eşliğinde, Haşlakoglu'nun *Politeia Şerhi* kitabında altını çizdiği gibi erdemlerin bilgidен soyulduğu algoritmalar yığınınına dönüşmüştür.² Bir diğer ifadeyle tinini, erosunu kaybeden insan kurumuştur.

“Tamamen sınırsız bir dünya büyüden ve sihirden yoksundur” cümlesiyle Chul Han, büyü-nün sınırlara, geçişlere ve eşiklere bağlı olduğunu yazar.³ O zaman bu kurumuşluğa sınır getiren/müdahale eden bilinç olabilir mi? Bilincin eşlik etmediği her edim, düşüncenin dolayımından geçmemiştir; sistemin ahlak kriterleri, otoritele-ri ve Tanrıları onun kendiliğini, haberi olmadan

binbir kuklayla sergilemesine, kendini doğurma-dan, tanımadan, bu hayatı beşikte geçirmesine neden olur. Beşik ve eşik arasında referansı ken-dinde olan bir bilinç/kendilik durumu için öteki ile karşılaşmak, diyalektik devinimin içine girmek ve çıkmak gerekir. Peki bu tini uyandırmada, büyü-yü canlandırmada sanat nasıl konumlanabilir? Bie-naller, kamusal alanlar olarak kendilik bilincinin soyutlanıp yeniden inşasını sağlayacak öteki ile karşılaşmaların eşiği olabilir mi? Kendine batmış kişinin kendinden çıkarak, kendi eşiğinden taşa-rak vecd etmesine bir alan sunabilir mi? Bu bağ-lamda özellikle Anadolu gibi irfan (*gnosis*) öğretil-riyle sentetik⁴ bilince mayalanmış bu coğrafyanın Mardin köşesinde bu yıl 7.'si yapılan Mardin Bie-nali üzerinden nasıl bir topografya okuması ya-pılabilir? Aydınlanmanın temel bir saç ayağı olan sanat bağlamında 7.Mardin Bienali'ni bu geçişte Anadolu'nun sentetik aklını serimlediği bir alan olarak değerlendirmek mümkün müdür?

Çerağın Uyandırılması⁵: Hegelyen Perspektiften Eşik Deneyimi

Eşikte olduğunu fark etmek, o eşiği fark etmek/okumak/anlamak ve dönüştürmeye çalış-mak bir bilinç sürecidir ve düşünüyorum faaliyet-i-ne ihtiyaç duyar. Örneğin “Ben yoruludum” diyen ne bedenim ne de rasyonel aklımdır. İkisinin ayrımlı

1 Bkz. Pierre Dardot ve Christian Laval, *Dünyanın Yeni Aklı: Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018); Pierre Dardot ve Christian Laval, *Bitmeyen Kâbus*, çev. Ferda Keskin (İstanbul: Sel Yayınları, 2020).

2 Oğuz Haşlakoglu, *Politeia Şerhi: Mimesis Ekseninde Bir Okuma* (İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2025).

3 Byung-Chul Han, *Anlatının Krizi*, çev. Murat Erşen (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), 52.

4 Sentetik akıl, karşıtlıkları dışarıdan birleştiren bir düşün-me biçimi değil; çelişkileri kendi iç hareketiyle aşarak daha yüksek bir birlik içinde koruyan ve dönüştüren akıldır. Ay-rıntılı bir okuma için bkz. Terry Pinkard, *Hegel's Phenomeno-logy of Spirit: A Guide* (Oxford: OUP USA, 2023).

5 Çerağın uyandırılması, farkındalık (*awareness*) kavramı ile ilgili olup, onu da aşan bir konumdur. İnsan, öteki ile ken-disinin farkına varır ve bütünsel bir farkındalığa, evrensel insan olma yoluna geçiş yapabilir. Bilincin kendine ve içinde olduğu dünyaya uyanması, aynı zamanda dışardan bir bakışı da gerektirir. Bilincin bilinci olan bu seyir, her farkın ilişki-sellik olduğunu, farkların ceminden anlayış ve sezginin der-inleşeceği ve evrensel değerlerin somutlanabileceğinin ilk işklarını bize gösterir.

birliğinde bu cümleyi senteze getiren yani “ya ya da” momentinden “hem hem de” momentine geçişi sağlayan bilinçtir. Bu geçişi sağlayan düşünüyorum faaliyeti, Arendt'in ifadesiyle yaşama eşlik eder ve kendisi hayatta olmanın maddi olmayan özüdür... Düşünmeyen insanlar uyurgezerlere benzerler.⁶ Ayşe Acar'ın felsefe derslerinde sık sık söylediği gibi “Balık suda yüzer. Ama suda yüzdüğünün farkında değildir”. Peki o zaman nasıl uyanacağız-uyandırılacağız/uyandıracağız?

Düşünüyorum ya da kendilik bilinci, kendi kendine olmaz; başkasının yolunu takip ederek, başkasının kıyafetlerini giyerek hiç olmaz. Bu biz-zat insanın kendi edimselliği içinde hayat bulur. Fichte'nin ifade ettiği gibi insan eylem varlığıdır; soyutlama/olumsuzlama ile kendini inşa eder. Ona göre “her bilincin temeli olarak zorunlu bir biçimde düşünülmesi gereken şey” eylemdir; “ben'in kendisini ben-olmayan ile ortaya koyması, onun saf etkinliğidir. Ben kendisini koyar ve sırf bu kendini koymasıyla o vardır”.⁷ Burada kendini koyum ile karşı koyum, yani diyalektiğin tezi ile anti tezi ortaya çıkar. Ben ve Ben Olmayan olarak iki karşıt şeyin Ben'in etkinliği ile konması sonucu ortaya çıkan diyalektikteki üçüncü adıma, yani sentez aşamasına sınırlama eşlik eder. Bu sınırlama, ben'e özgü bir ortaya koyuştur; Ben Olmayan dolayımında kendini var kılar. Ben hiçbir şekilde dışarıdan belirlenmemekte, o kendisi kendi edimleriyle belirlemektedir. Burada söz konusu olan yalın özne, özbilinçtir.⁸

Diyalektik düşünmenin ilkesi olan ve bir şeyin hem o şey hem de onu ortadan kaldıracak

olan şey olduğunu gösteren bu belirlenim, kendini ortadan kaldırma ve kendi karşıtına geçmedir.⁹

Kendini ortadan kaldırmak ve kendi karşıtına geçmek, düşünmek ve emek göstermek dolayımında ötekini şart koşar. İnsan öteki için hayal edip çalışırken kendini de inşa eder, bir bilinç durumundan diğerine geçişi mümkün olur. Temelde aradığı ise anlam bütünlüğü ve Acar'ın ifadesiyle kendinden razı gelmektir.¹⁰ Buradaki çaba (*conatus*), varlığı çoğaltma, kendini gerçekleştirme çabasıdır ve doyum, arzulayan öznel arasında onanma ve kabul edilme talebinin giderilmesiyle mümkündür.¹¹ O zaman burada insan her şeyden önce bir istenç varlığıdır: “İnsan, Hegel'in görüngübiliminde gösterdiği gibi edilgin bir edim olan bilmede nesne karşısında silinir. Özneyi kendisine göre gönderen edim bilme edimi değil, istektir. O halde özbilinç bu edimden kaynaklanır. İsteğin özbilinci doğurması için onun doğal olmayan bir konuya yönelmesi gerekir (yemek yemek-doğal bir varlık). Oysa bu aşamada doğal olmayan bir gerçekliğe ait olan isteğin kendisidir. O halde özbilince ulaşması için isteğin bir başka isteye yönelmesi, yani başkasının isteğini istemesi, başka bir deyişle ona kendini kabul ettirmeyi istemesi gerekir.”¹²

Hegel'e göre bilinç gibi öteki ile girişilen her deneyim de bütüncüldür; bu süreçte beşikte olan bilinç öteki üzerinden tinin deneyimledikleri ile kendisi için şey haline gelir. Farklılıklar sayesinde bilinç bir dinamiklik ve devingenlik kazanır. Bu nedenle onun için bilincin deneyimi diyalektik bir hareket sürecidir. Deneyim, kendi üzerine dönen ya da refleksiyondan sonra açığa çıkandır. İşte bu yüzden Hegel'e göre ruh, “Bir dünya olan

6 Hannah Arendt, *Zihnin Yaşamı*, çev. İsmail Ilgar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 222, 223.

7 Çetin Türkyılmaz, *Filozoflarla Düşünmek: Felsefe Tarihi Yazıları* (Ankara: BilgeSu Yayınları, 2022), 80-81.

8 Arslan Topakkaya, “Fichte: Varlık Açılımının Yöntemi Olarak Diyalektik,” içinde *Kant'tan Hegel'e Alman İdealizmi*, ed. Arslan Topakkaya ve E. Erman Rutli (İstanbul: Fol Yayınları, 2021), 255.

9 Pinkard, *Hegel's Phenomenology of Spirit*, 76-77.

10 Sadık Acar, *Arzunun Psikomitolojisi: Felsefe, Sanat ve Dinde Arzunun Görünümleri* (İstanbul: Destek Yayınları, 2025), 13.

11 Acar, *Arzunun Psikomitolojisi*, 26-27.

12 Tülin Bumin, *Hegel, Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği ve Praksis Felsefesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 105.

bireydir".¹³ Hatta biraz daha serimlersek, farklılığın kaynağı olan öteki, Jung perspektifinden kendindeki gölge'dir. Kendini tamamlama/birleşme sürecinde bireyin öncelikle tanışması ve entegre etmesi gereken arketipsel öge gölgesi'dir.¹⁴

Bu bilinç dışındaki gölgelerle buluşmak, onları bilince taşımak yani kendilik bilinci oluşturabilmek bir süreç meselesidir; emeğinde form alan insandır ve insan bu formunu kendisi eşikte öteki üzerinden refleksiyon (kendi üzerine düşünme) ile yaratır. Eşik, karanlık ve aydınlık, uyku ve uyanıklık arasındaki sersemliğinden kendini çizerek çıkan, her çıktığında yeniden "*aufhebung*" yapabilen insan mahalıdır. İnsan dünyasını eşikte yapar; aynı Yunus Emre'nin doğru odun bulmak için kırk yıl odun taşımaya gibi geçiş/oluşa imkan veren eşik, belki de adına ömür dediğimiz serimlemenin bilinç/kendilik duraklarıdır. Yani her bilinç durağı yeni bir eşik demektir; yeni bir "ben" demektir. Her yeni kendilik, bir önceki formu da içine alarak yeni bir aşma (*aufhebung*) durumu ya da dönüşüm halidir. Kendini gerçekleştirme/İyi yaratma, arzunun devinimli ve diyalektik bir şekilde kanatlarını özgürlüğe dayayarak kendini dönüştürme çabasıdır.

Eşikte Yaratım: Karşılaşma - Vecd - Refleksiyon - Form

Neden eşik gereklidir? Eşikte öteki ile karşılaşma, eleştirme, sorgulama gibi zihni sifara çekmeye yarayacak edimler potansiyel olarak bulunur. Eşikler özellikle de günümüzde çok daha önemlidir. Her birimizin Netflix ya da NASDAQ ekranına tıkalı hayatı seyretme (pencereden bile değil!) ve projekte etme biçimimizde bizi uyandıracak, deneyim yerindeyse silkeleyecek ve kendimizi getirecek

eşikler işte bu öteki ile karşılaşma imkansızlığıdır. Berktaş, modern kitle toplumunun düşünmüyor, ortak anlam dünyasında kolektif eylem içine girmiyor oluşunu kişinin kendisiyle saplantılı uğraşısı ve aynı deneyimleri sayısız kez yaşayarak subjektivizmi çoğaltması ile ilişkilendirir.¹⁵ Şimdi eşikte nasıl bir yaşam potansiyeli var, buna birlikte bakalım.

Yaratma Cesareti isimli kitabında May, bireyin diğeriyle buluşmasını ilişki değil karşılaşma kelimesiyle anlatmayı tercih etmiştir.¹⁶ Karşı karşıya olmak, varoluşsal kaygı ile de yüzleşmeyi gerektirdiğinden bilinçlilik ya da kendilik bilincinin, şartları bire bir yaşama ve aşabilme hallerinin ve dünya ile ilişkilenebilirliğine dair birçok olasılığın yaratılması için temeldir. May, Hegel'i takip ederek varoluşsal kaygıyı tin'in kendini doğurma sancısı olarak okur.¹⁷ İşte bu nedenle sosyal patolojiler olarak nevroz, şizoidlik, duygusuzluk tam da eşikte gözlerini yeni bir dünya ve bilinç durumuna açmanın ön hazırlığı gibidir. O zamana kadar kanıksananlara, sanrılara, -mış yaşamlara bir bir dolanmış bilinç düğümlerinin yeni bağlantı ve yaratımlar için çözülmesidir.

Bu bilincin kendisine mesafelenmesini, kendisinden uzaklaşmasını ve öteki ile karşıt anlam dünyasından ortak anlam dünyasına geçişi sağlayacak olan saç ayaklarından biri de sanattır. Sanatın kendisi bir ara durumdur. Acar'da netlendiği gibi "insan ilkin kendi hakikatini kendi önüne sanat biçiminde koyar... Sanat sonluyla sonsuzun duygusal biçim altında birleştiği bir noktadır".¹⁸ May için sanatçı yapma ve yıkma sentezini becerebilendir;¹⁹ yaratıcılık ise vecd ve çöşku duygularının eşlik ettiği ve egonun dünyayla ken-

13 Arslan Topakkaya, "Hegel: Bir Sistem Olarak Bilinç Tecrübesi," içinde *Kant'tan Hegel'e Alman İdealizmi*, ed. Arslan Topakkaya ve E. Erman Rutli (İstanbul: Fol Yayınları, 2021), 347.

14 Carl Gustav Jung, *Dört Arketip*, çev. Zehra Aksu Yılmaz (İstanbul: Metis Yayınları, 2005), 13-14.

15 Fatmagül Berktaş, *Düşünme Etiği* (İstanbul: Metis Yayınları, 2021), 22.

16 Rollo May, *Yaratma Cesareti*, çev. Alper Oysal (İstanbul: Metis Yayınları, 2024).

17 May, *Yaratma Cesareti*, 22, 28.

18 Acar, *Arzunun Psikomitolojisi*, 237-238.

19 May, *Yaratma Cesareti*, 24.

di sınırlarını aşarak sonsuzca ilişkiye girdiği anlardır.²⁰ Hegel'in felsefesinde oluş, varlık-yokluk arasında bir ara durumdur; insanın berzahta, eşikte kendini yaratması bağlamında yaratıcılık, oluşun zorunlu bir açılımıdır. Bu izlekte mağara duvarına ilk çizgiyi çizen bilinç ile gen düzenleme teknolojisi geliştiren bilinç birbirini var etmekte ve tarihe bir arada, iç içe serimlenmektedir. Haşlakoglu, o ilk anda mağara duvarına çizilen çizginin sınır olduğunu, insanın kavramsallaştırma yetisinin somutlandığı iç-dış, kavram-algı, özne-nesne, madde-biçim birlikteliği olduğunu ifade eder.²¹ İnsan sınırda oluşu ile ve her belirlenimde/somutlamada/açılımda sınırı yeniden yaratarak eşikğin ontolojik temelini oluşturur. Yani iyi ki eşikler var; yoksa beşikler inanılmaz rahat ve bir o kadar da "yok" hükmünde. İnsanın kendisi eşiktedir. Yapıp etmelerine bilinci eşlik ettiğinde, yani düşünüyorum faaliyetine dolayımlandığında eşikği aşan her aşımında sınırı yeniden yaratan/dönüştüren üçüncü bir uzamdır/akıldır.

İçindeki potansiyelin edimsellikte kendini var etme, kendini kendinden yeniden doğurması itibariyle sürecin sonunda insanın kendisi sanat eseridir. Her dönüşüm, her an'da beliren üçüncü uzam ya da akla vecd eşlik eder. May, yaratıcı edim esnasında cereyan eden bilinç yoğunlaşmasını vecd (*ecstasy*) olarak tanımlamıştır.²² May'ın ifadesiyle karşılaşma edimi içinde yaratıcılık ortaya çıkar.²³ Bu karşılaşma, aslında insanın kendisiyle karşılaşmasıdır; onun dünyası, varolduğu anlamlı ilişkilerinden ibaret ona özgü bir tasarımıdır. İster sanatçı, ister mimar, ister terzi olsun, eyleminde ortaya çıkardığı ve dünyaya sunduğu ile kendini ve dünyasını eş zamanlı yapar. Bu eşik içindeki kesintisiz bir diyalektik süreçtir. Sınırlara çarpan,

çarpıp kendine dönen, bu dönmeyle dönüşen, dönüşen haliyle yeniden çarpan ve çarpılan olarak kendini var eder. Her çarpışma, bir vecd halidir. Özne-nesne, ben-öteki ikiliğinin geçici olarak aşılmasıdır. Acar, hissetme ve anlama yetisi arasına hayal etme yetisini yerleştirerek, sentetik birliğin bu şekilde kurulduğunun altını çizer.²⁴ Hayal gücü, geçişi sağlayan, hissetme yetisinden gelen verileri işleyerek ve bu sayede temsillerin/imgelerinin canlandırıldığı bir yetidir. Bu yetilerin birliğe gelmesi için bir zemine ihtiyaçları vardır; o zemin de kendilik ya da özbilinçtir.

Sanat da eşiklerdeki bu çarpışmaların ateşi gibidir; beşikten uyanmayı sağlayan, rahatsızlık yaratan, at sineği gibidir. Bobaroğlu'nun değerlendirmesinden Hegel için sanat, saltık bir amaca hizmet eder, bu amaç da evrensel özgürlüktür. Sanat anlayışından "edim" bir şeyi olduğu gibi bırakmak değil, onu daha yüksek bir ilke adına dönüştürerek aşmak (*aufhebung*) demektir. Sanat eseri bu anlamda özne ve nesnenin aşılmış birliğidir. Hatta Noë, cesur bir adımla sanatın amacının vecd olduğunu yazar: "Sanatın itkisi salıvermedir; hedefi ise sıradan, normal ve en aşına halimiz olan durağanlığı çözmektir".²⁵ Sanat, sezgileri çoğaltarak, imgeleri kavramlarda bir araya getirerek varoluşsal bilmenin kapısını aralar. Zamanın ve mekanın askıya alınmasıyla birlikte kendini deneyimleyen insan, kendi üzerine dönerek, o bir anlığına kendini sıfıra çeker. Öteki olan sanat eseriyle karşı karşıya kaldığında ortaya çıkan duygulanımlar ile kendine döner. Dönen artık o eski kendi değildir; o bir anlığına sanat karşısında ben varım diyen özbilinç, eşikte kavram ve algı birliği yaratır. Eser, onda yani bilinçte kurulur. Bu yaratım, ona özgüdür ve öngörülemezdir; hesaplanamazdır. Yani bu yaratım, onun özgürlüğünün somut-

20 May, *Yaratma Cesareti*, 35.

21 Oğuz Haşlakoglu, "İzde Gözlenen Söz: Çizginin Ruhundan Alfabenin Doğuşu," *Dört Öge*, no. 14 (2018).

22 May, *Yaratma Cesareti*, 78.

23 May, *Yaratma Cesareti*, 103.

24 Acar, *Arzunun Psikomitolojisi*.

25 Alva Noë, *Dolanıklık: Felsefe ve Sanat Hayatımızı Nasıl Şekillendirir?*, çev. Melinda G. Esen (İstanbul: Sel Yayınları, 2026), 41.

lanmış formudur. Kişinin bilincinde, dolayısıyla dilinde, yazısında, temasında, duygulanımında, hatta mimiklerinde kendine yer bulur; artık bir sonraki eşikte başka bir forma dönüşmek üzere bilince mayalanmıştır.

Anadolu'nun Eşik Olan İrfanı: Bağdaştırma ve Sentetik Akıl Deneyimi

*“İlim ilim bilmektir, ilim kendin bilmektir
Sen kendini bilmezsin ya nice okumaktır”*

Anadolu'nun özellikle 13. yy döneminde başat özneleri arasında Hacı Bektaş Veli, Mevlana, Yunus Emre, Nasreddin Hoca gibi isimler bu eşiği her daim dirimli kılacak bir irfan (gnosis) geleneği ile mayalamışlardır. Hacı Bektaş Veli, “Ne ararsan, insanda ara” derken insanı akıl varlığı olarak yine insana emanet etmiştir. İnsan, düşüncenin hem kaynağı hem ereğidir.²⁶ Yunus Emre, “ilim kendin bilmektir” derken bilginin asıl nesnesinin kişinin kendisi olduğunu ve rasyonel, teknik aklı da içine alarak aşan, kendi üzerine dönen bir akla işaret etmiştir.

Bu akıl, dost yüzünü kendine kible edinmiş, “72 milleti bir bilmeyen insan değildir” diyen yüksek bir evrensel maksime ev sahipliği yapmaktadır. Anadolu'nun eşiğinde ya da bilinç dışında duran bu tohumun her birimizden kendilik bilincimizle buluşması ve kendini açması ise insanın bu hayattaki en değerli ereğidir.

Bu erek için süreci kolaylaştıran ve tin'i özneler arasında dolaştırarak bir nevi ağ gibi açan ve kapsayan ise Bobaroğlu'nun bakış açısıyla Anadolu geleneğinde sohbet'tir. Özlü, samimi, kalpler arasında oluşan bu ağda özneler arasılık ve dostluk esas olduğu için May'ın “karşılaşma” ile temsil ettiği kavram, Bobaroğlu'nda Anadolu irfanı izleğine

göre **bağdaştırma**'dır. Bağdaştırma, hem karşılaşmanın uçuculuğunu olumsuzlar hem de etkileşmeyi de içine alarak ortak bir gayede bilinçlerin sentetik akılda devinimde olmasını, kendini öteki üzerinden forma sokmasını, öteki ile eleştirelliğin yaratıcı ve estetik deneyimini esere dönüştürebilmesine alan oluşturur. Bobaroğlu, *Aydınlanma Sorunu ve Değerler* kitabında bağdaştırma ile ilgili şu önemli bilgilerin altını çizmiştir: “Anadolu insanının yaşam biçimi “bağdaştırma”dır. Onun ayrı ayrı ekinlere, ayrı ayrı yaşam biçimlerine gösterdiği uyum yeteneği tarihseldir. Bu niteliği kazanmasında, üstünde bulunduğu coğrafyanın da büyük bir etkisi vardır. Tanrılar vatanı ve ekinler beşiği olan Anadolu, Doğu ve Batı ekinlerinin kesiştiği kavşak niteliğiyle tanışma ve bağdaştırma ortamı olmuştur. Anadolu'da kaynaşmadan çok bağdaştırmadan söz edilebilir. Kaynaşma, “çokluğu teke döndürme” olmakla ayrı ayrı ekinlerden yeni bir ekin çıkarma işidir; böyle olunca ekin içine kapanır tekilleşir. Bağdaştırma ise ayrı ekinler arasında “olumlu ilişki” kurmakla onların ayrımlı niteliklerini korur ve yeni ilişkilere açık bir nitelik kazanır.”²⁷

Bobaroğlu, Batı sanatının arkasındaki dünya görüşünde düalist, analitik ve mekanik bir düşüncenin hakim olduğunu, bunun da özne-nesne yani bilen ve bilinen arasında bir ayrım yaratığına işaret eder.²⁸ Kadim Doğu düşüncesinde ise bir, birlik, bütünlük üzerine kurulmuş organik bir düşünce hakimdir. Mekanik bir evren anlayışı yerine örülü (ağ) bir evren ve bütünde anlamını bulan ve aşan parçalar arası etkileşim söz konusudur. Japon felsefeci Nishida Kitaro, sanat ile eylem ve sezginin birleştiğini, eyleyen sezgi kavramı ile yapılanın yapanı yaptığı karşılıklı ontolojik inşaa sürecine dikkati çeker. Bu okuma tam da yukarıda sezdirmeye çalıştığımız Doğu kültürünün bütün-parça ya da Bir ve Çok ilişkisidir. Alva Noë ise Batı kültürünün bir düşünce öznesi olarak sanatı,

26 Onur Bilge Kula, *Eleştirel Aydınlanma: İnsan ve Kültür Eleştirisi* (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2019), 250.

27 Metin Bobaroğlu, *Aydınlanma Sorunu ve Değerler: İnsan Nasıl Özgürleşir?* (İstanbul: Destek Yayınları, 2023), 34-35.

28 Bobaroğlu, *Aydınlanma Sorunu ve Değerler*, 120-121.

alışkanlıklarımızı sorgulatan, öznel ve tuhaf bir yaratım aracı olarak ifade etmektedir.²⁹ Bu okuma da Batı düşüncesinin bir temsilidir. Birinin diğere üstünlüğü anlamında değil, sağ el-sol el gibi birbirini tamamlayan ve aşan bir senteze ihtiyaç var gibi durmaktadır.

Anadolu eşiğinde Doğu kültür ve uygarlığı ile Batı kültür ve uygarlığı karşılaşmakta ve bağdaşmaktadır. “Coğrafya kaderdir, iması Doğu-Batı ayrımından okunduğunda sanki bir tek Türkiye için geçerli değildir. Bu coğrafyada yaşayan insanlar ne tam Doğulu ne de tam Batılıdır; kaderi belirlenmemiş, aynı anda hem Doğulu hem Batılı olma potansiyeline sahipmiş gibi durmaktadır. ‘Kendinde’ olan Doğu ile ‘kendi için’ olan Batı’nın aşılarak yükseltilmiş bir sentezi olarak ‘kendinde ve kendi için’ olma potansiyelinin bu top raklar için geçerli olduğunu söylemek mümkündür”.³⁰

7. Mardin Bienali’nde Bağdaşma İmkânı

Sanatın kamusal alanda olduğu yerlerden biri olarak bienallerin kendileri sitelerdir. Deneyim alanı yaratır ve sunarlar. Haşlakoglu, 2022 yılında *Noktasız Dergi*’deki söyleşide Hegel’in plastisite kavramında hareketle Malabou’nun çalışmalarında altını çizdiği sanatın plastisite aracılığı ile bilinci sürekli dönüştüren bir güç olduğuna dikkat çekmektedir. Hem bilgi üretme alanı hem de kolektif deneyimin gerilimini beslerler. Her ne kadar estetik kapitalizm; ekonomik değer, duygu ekonomisi, elitist talepler, sansür-otosansür gibi sayısız mekanizma ile neoliberal kültür politikalarını üzerimize boca etse de, sanatın erosu uyandıran, tini dönüştüren gücünü hadım edememektedir. Aktivist sanat, özellikle bağımsız sanatçılar ve sanat kurumları aracılığı ile bir direniş estetiği yaratmakta, piyasanın özneleştirme pratiklerini gö-

rünür olma³¹ dolayımına sokabilmektedir.³² Hayal gücünü araçsallaştıran yeni piyasa/düzen aklına karşı³³ bienaller gibi sanatçının, eserin, mekanın, zamanın, küratörün, teknik ekibin, öğrencinin, esnafın karşı karşıya geldiği bienaller ezber bozan, eleştirel tutumu uyandıran kolektif bir bağdaşma tini yaratma potansiyelindedir. Yeni dünyayı hayal etmek için sanat, sadece seyirlik değil, tartışma ve eylem alanı olarak hatırlanması ve daha da güçlendirilmesi gereken bir potansiyele sahiptir.³⁴

Noë, felsefe ve sanatın anlama ve kendilik bilincimize nasıl dolanık olduğunu yazdığı kitabında şu cümleleriyle sanat-kendilik ilişkisini anlam ve deneyimler üzerinden açıklar: “...Sanat eserleri, hem deneyimlenecek nesnelerdir, hem de kendimizi deneyimleme faaliyeti içerisinde yakalamamız için birer fırsattır...Sanat, insan deneyimi ile çalışır. Sanat, insan deneyimini dönüştürür. Sanatın tarihi, tıpkı felsefeninki gibi esasen yaratma ve yeniden yaratma tarihidir; yalnızca şeylerin değil, bağlamların, anlam alanlarının ve dünyaların tarihidir.”³⁵ Bu haliyle sanatsal edim, belli bir dönemin, belli bir kültür ve çevrenin etkisi altında olduğu gibi, belli bir eğitim, belli bir ruh hali ve belli bir yaratıcılığın da damgasını taşır. Sanatçı yalnızca içinde bulunduğu gerçekliği yansıtmaz; daha çok, gerçeği yadsıyarak yeni gerçekliklerin peşine düşer, yeni dünyalar kurar.³⁶ Eserlerinde dünyanın büyüsünün bozulduğunda,

31 Burada Derrida’dan esinlenerek “Hauntology” kavramı ile fiziksel olarak var olmayanın acıyı, baskıyı, yok sayılmışlığı bugünde açan ve iz bırakan işlevine sahip bir sanat okuması yapmak mümkün gözükmektedir. Detaylı bir okuma için bkz. Good, Byron J. “Hauntology: Theorizing the Spectral in Psychological Anthropology.” *Ethos* 47, no. 4 (2019): 411-26.

32 Bkz. Gregory Sholette, “Dark Matter: Activist Art and the Counter-Public Sphere,” *Journal of Aesthetics and Protest*, no. 3 (2004): 1-9.

33 Herbert Marcuse’ün *One Dimensional Man* eseri, daha detaylı bir analiz için okunabilir: Marcuse, Herbert. *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. Boston: Beacon Press, 1991.

34 Leila Kolb ve Gerhard Flückiger, “New Institutionalism Revisited,” *On Curating*, no. 21 (2014): 6-17.

35 Noë, *Dolanıklık*, 180.

36 Bobaroğlu, *Aydınlanma Sorunu ve Değerler*, 119.

29 David Walsh, “The Work of Art for Nishida Kitarō and Alva Noë” *Philosophy East and West* 76, no. 3 (2026).

30 Acar, *Arzunun Psikomitolojisi*. 13.

erosun yitirildiğinden ve bunu yer yer ötekinin olmayışı üzerinden yazan Chul Han, *Ötekini Kovmak* isimli kitabında dünyaya yabancılığın sanat ve felsefede bir moment/durak olduğunu, ötekinin olmadığı bir dünyada öznenin dünya üzerini kendi retinasıyla kapladığını yazarak bizleri deyim yerindeyse sarsar. Bunun için “sanat, kendini aşmayı gerektirir. Aklında sanat olan herkes kendini unutmıştır. Sanat, ben uzaklığı yaratır. Kendini aşmış halde, tekinsiz ve yabancı olana dalar.”³⁷ Tekinsiz ve yabancı olana dalma, bir estetik deneyim imkanını da beraberinde getirir. Noë’ye göre estetik deneyim, sanat eserini görmek gibi bir anlık, bir sürelik, tekil ve sabit değildir. Bir kişinin politik bir meseleye duyduğu ilginin, bir kişiye beslediği sevginin tek seferde olup bitmemesi gibidir. Estetik deneyim, değişkenlik gösterir ve bunu konuşma ve eleştiri ortamında yapar.³⁸ Estetik deneyimin yaşanması ve paylaşılmasında kültür, eğitim, bir aradalık, birlikte düşünme ve eleştirme pratikleri aracılık eder ya da etmelidir.

Baudelaire’in *Modern Hayatın Ressamı* isimli denemesinde tanımladığı Flâneur³⁹, “Gözleri fal taşı gibi açık, kulağı kırıktır. Kalabalıkları sürükleyen şeylerle ilgilenmez; derdi bambaşkadır. Rastgele işittiği bir laf sayesinde akla hayale gelmeyecek bir kişiliği hayat onun önüne seriverir. Tıpkı, karşılaştığı safiyane bir bakışın, ressamı nicedir düşlediği bir ifadeye uyandırması veya herkese sıradan gelen bir sesin müzisyene ne zamandır aramakta olduğu armoniyi buldurması gibi.

En derin düşüncelere dalmış bir filozof için bile, dışardan bir tahrik yararlı olur; fırtınanın denizi dalgalandırması gibi, düşünceleri de salınır durur... Zaten birçok dahi de hakiki birer flâneur’dür; elbette, çalışkan, üretken birer flâneur... Bir ressamın ya da sanatçının, işiyle en ilgisiz görüldüğü zaman, çoğunlukla aslında işine en fazla daldığı zamandır.”⁴⁰

Bienaller, içimizdeki Flâneur’un uyanması ve diğer Flâneurlar ile karşılaşmak ve bağdaşmak için yeni bir alan olarak tahayyül edilebilir ve bu gayede tasarımlanabilir, yaratılabilir mi? Şimdi tam da bu noktada 7. Mardin Bienali⁴¹’nin kavramsal çerçevesi üzerinden bir sentez yapmaya çalışalım. Küratör Çelenk Bafra, GÖKzemin konseptiyle tasarımlanan kavramsal çerçeveye daha yakında bakalım:

“GÖKzemin’, günümüz sanatının gerçek ile hayal, maddi ile manevi, politik ile poetik arasında kurduğu ilişkileri Mardin bağlamında görünür kılıyor. Gök ile yer, bireysel ile kolektif, geçmiş ile gelecek arasında bir düşünce ve duygu hattı kuran bienal; izleyiciyi, birbirine tezat görünen uçlar arasında bir yolculuğa davet ediyor. 7. Mardin bienali, ufku ikiye bölen “gök” ve “zemin”i yan yana getirerek, birbirine uzak sanılan dünyalar arasında sessiz bir geçit açıyor. İzleyiciyi hem yukarıya hem içeriye doğru uzanan katmanlı bir yolculuğa çağıran bienale, bölgenin kültürel hafızasında özel bir yere sahip kuşlar rehberlik ediyor. Mardin’in

37 Byung-Chul Han, *Ötekini Kovmak: Günümüzde Toplum, Algı ve İletişim*, çev. Mustafa Özdemir (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), 70, 72.

38 Noë, *Dolanıklık*, 190.

39 Ali Artun (2004)’nın, çevirisini yaptığı *Modern Hayatın Ressamı* isimli kitap içinde, “Baudelaire’de Sanatın Özerkleşmesi ve Modernizm” başlıklı yazısında Baudelaire’in Flâneur’u işi aylıklık ve avarlık olan bir kent gezgini olarak tanımladığını okuyoruz. “...Modern hayatın tüm görünümelerini müthiş bir aşkla gözlemler, ayıklar ve hafızasının arşivine kayıt eder...Modern hayatın kahramanlarını o seçer. Kahramanları aynı zamanda yoldaşları olur.” <https://aliartun.com/yazilar/baudelairede-sanatin-ozerklesmesi-ve-modernizm> (Erişim tarihi: 26.05.2026)

40 Ali Artun, “Baudelaire’de Sanatın Özerkleşmesi ve Modernizm,” içinde Charles Baudelaire, *Modern Hayatın Ressamı*, çev. Ali Artun (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004). <https://aliartun.com/yazilar/baudelairede-sanatin-ozerklesmesi-ve-modernizm> (Erişim tarihi: 26.05.2026)

41 Direktörlüğünü Döne Otyam ve Hakan Irmak’ın, küratörlüğünü ise Çelenk Bafra’nın gerçekleştirdiği 7. Mardin Bienali, 15 Mayıs – 21 Haziran 2026 tarihleri arasında 20 ülkeden 42 sanatçı ve sanatçı kolektifinin katılımıyla gerçekleştirildi. Bienal sergileri toplam 245 bin kişi tarafından ziyaret edilirken, Dara Antik Kenti, Deyrulzafaran Manastırı ve bu yıl ilk kez Bienal mekanı olan Kızıltepe Ateş Beyler Hamamı’nda Bienal süresince 1.5 milyon kişinin eserlerle buluşma imkanı olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. https://mardinbienali.org/haberdetay.aspx?id=104&utm_source=chatgpt.com (Erişim tarihi: 7.7.2026).

taşlarına sinmiş hikâyeleri ve coğrafyasına özgü rüzgârları ardına alan kuşlar, gökyüzü ile yeryüzü arasında süzülürken Mardin'in farklı noktalarındaki sergiler, mekâna özgü yerleştirmeler ve performanslar arasında rotalar çiziyor.

7. Mardin Bienali'nin kavramsal pusulası, Türkiye'nin batısı ve doğusundan birbirine karşıt görünen iki edebi yapıta işaret ediyor: Aristophanes'in Kuşlar adlı komedyası ve Ferîdüddîn Attâr'ın Kuşlar Meclisi olarak bilinen mesnevisi Mantıku't-Tayr. Her iki metin de kuşları yalnızca doğanın değil, arayışın, eleştirinin, direnişin ve dönüşümün simgeleri olarak sunuyor. Aristophanes, insanların kuşlarla güç birliği yaparak bulutlarda ütopyacı bir şehir kurduğu satirik anlatısıyla iktidar ve ideal arasındaki gerilimi ironik bir dille görünür kılıyor. Attâr ise kuşları yedi vadiden geçirdiği manevi bir yolculukta benlikten sıyrılmaya ve kolektif hakikate yönelmeye davet ediyor. Biri otoritenin mizah yoluyla sorgulanışı, diğeri dönüşümün birlik yoluyla mümkün oluşunu ele alıyor. Doğu ile Batı'ya atfedilen iki farklı yaklaşımı temsil eden bu metinler biçim ve tema açısından farklı görünseler de "arayış", "yolculuk" ve "dönüşüm" fikrinde kesişiyor. 7. Mardin Bienali, bu iki ilham kaynağını birlikte düşünerek özgürlük, hakikat ve yeni dünyaların nasıl tahayyül edilebileceğine dair bir düşünsel alan açmayı hedefliyor...

...Bazı sanatçılar Aristophanes'in iktidar eleştirisini yeniden yorumlayarak yeni bir aradalık biçimleri ve alternatif dünyalar tasavvur ediyor. Diğerkleri Attâr'ın vadilerindeki içsel yolculuğun izini sürerek dönüşüm, keşif ve kolektif farkındalık temalarını araştırıyor. Kuşların Mardin kültüründeki güçlü yeri ise bu iki yönelimi ortak metaforlar altında birleştiriyor."⁴²

Bu küratoryal metin ya da 7. Mardin Bineali'nin kavramsal çerçevesi aslında daha derinde

Doğu ile Batı'nın iki farklı epistemolojisini aynı düşünsel zeminde buluşturma girişimi olarak okunabilir. Yalnızca Aristophanes ile Attâr arasında bir benzerlik kurmuyor; aynı zamanda iki farklı dünya tahayyülünü karşı karşıya getirip bunların arasında bir eşik oluşturmaya çalışıyor. Burası Hegel'in "hem hem de" diyalektik mantığına, Farabi'nin hiçbir şeyi dışarıda bırakmayan akıl tanımına ve ayrımlı birlikte açığa çıkan bilinçli yaratıma referanstır. Şimdi her iki eseri inceleyerek oluşan eşiği görmeye ve bu eşikte sentetik akla taşıma imkânıllığı olarak bağdaştırma zeminine birlikte bakmaya çalışalım:

Ferîdüddîn Attâr'ın Kuşlar Meclisi

12. yüzyılın sonları ile 13. yüzyılın ilk yarısında İran'ın Horasan Eyaletinde yaşamış olan Attâr, Sufi geleneğini ilahi aşkla yaşayan ve bezeyen yüce bir gönül olarak Mevlana gibi kendinden sonra gelen kişileri derinden etkilemiştir. Birçok eseri olmakla birlikte özellikle *Mantıku't-Tayr* (Kuş Dili) birçok Avrupa diline çevrilerek akademik ve akademik olmayan dünyada oldukça ilgi görmüştür. Günümüzde New York Metropolitan Müzesi'nde⁴³ 5000'e yakın beyitten oluşan *Mantıku't-Tayr* eserinin 1483 tarihli nüshasını, Berlin Devlet Kütüphanesi'nde *Mantıku't-Tayr*'ın resimli bir el yazmasını ve Kuşlar Meclisi el yazması minyatürünü⁴⁴ görmek mümkündür. Günümüzde farklı disiplinleri etkilemeye devam eden eser, örneğin Pakistanlı çağdaş sanatçı Ali Kazım'ın 2020 yılında Lahore Bienali'nde bu eserden ilham alarak harabelerin içine yerleştirdiği, kilden yapılmış ve güneşte kurutulan 3000 kuş vardır. Kuşlar, sanatçının istediği gibi yağmur yağdığında toprağa

43 <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/454362>, (Erişim tarihi: 27.06.2026)

44 <https://staatsbibliothek-berlin.de/en/about-the-library/departments/orient/translate-to-english-sammlungen/translate-to-english-handschriften/translate-to-english-persische-handschriften>, (Erişim tarihi: 27.06.2026)

42 Konsept ile ilgili tam yazı <https://www.mardinbienali.org/konsept.aspx> adresinden okunabilir.

kuşların karışmasıyla ömrünü tamamlamıştır.⁴⁵

O'Malley, 2023 yılında Edinburg Klasik İslam Tarihi ve Kültürü kürsüsünde yaptığı çalışmasında Attâr'ın eserleri içerisinde *Mantıku't-Tayr*'ı yalnızca mistik bir anlatı olarak değil, aynı zamanda okuru rahatsız eden, okura yeni sorular uyandıran, performatif özelliği ile eylem üreten ve dönüştüren "didaktik bir mesnevi" metin olarak değerlendirmiştir. Bu metnin herkes için hakikate yönlendiren içsel bir rehber olduğunu belirten O'Malley, 7 Vadi üzerinden anlatılan yolculuğun kuşlarda hem vecd hem de kayıp/ağıt yarattığını ifade eder.⁴⁶ Çerçeve anlatı (*frame-tale*) metoduyla doğru yolu işaret etmek yerine Attar, iç içe alt hikayeler ile sembolik bir dil sunar ve kişiyi hikayenin içinde deneyime sokar.⁴⁷ Çünkü amaç alegorik bir anlatımla kişinin kendinde keşfettikleri yani sembolde keşfettikleri ile kendini yeniden özgürce yapmasıdır.

Eserde Attâr, rehber olan Hüthüt ile yolculuk için her kuşa teker teker, onların baskın olumlu özelliklerine işaret ederek seslenir. Her kuş, insanın karakterini, nefsinin, gölge yanlarını gösterir. Kafdağı'nda adı Simurg olan kuşların padişahını bulmak için çıkacakları bu yolculuğun uzun ve sancılı olacağını duyan kuşlar, hırs, güç, güzellik gibi bağımlılıkları nedeniyle tam yolculuğa çıkılabileceği sırada özürlerini belirtirken, rehberleri Hüthüt onları teker teker arınmaya, bütünlenmeye ve dönüşmeye çağırmaktadır.

Bülbül, güle olan aşkından, papağan, ölüm-süzlüğü beklediğinden, tavus kuşu yılan onu ayarttığı için kovulduğu cenneti aradığından özürlerini belirtmiştir. Burada Tavus kuşu'na Hüthüt'ün cevabı ayrıca dikkat çekmek gerekir: "Nefs

evi, dünyevi arzuların dolup taşıdığı cennettir; gönül evi ise doğruluk makamıdır...Okyanusu elde etmek varken neden bir çiğ tanesinin peşinden koşasın?... Kamil bir ersen, bütünü hedefle, bütünü ara, bütün ol, bütünü seç!"⁴⁸ diye seslenmiştir. Bu pasaj, insanın yöneldiği şey tarafından biçimlendiğini düşündürmektedir. İnsan, neye dikkat kesilir, emek verirse o forma bürünüyor. O zaman burada sevgiyle Yunus Emre'yi analım:

"Cennet Cennet dedikleri birkaç köşkle birkaç huri

İsteyene ver sen anı, bana seni gerek seni."

Sıra kaza geldiğinde ise sürekli suda abdest aldığında, temiz ve pak olduğundan ve her şeyin yaşam kaynağı olan suyu kaybetmekten korktuğunu dile getirince Hüthüt ona suyun yüzü yıkanmamışlar için olduğunu söyler ve kazın onların arasında kalarak o berrak suyu ne zamana kadar koruyabileceğini sanıyorsun diye sorar. Himmet ya da Talih kuşu da denilen Hüma kuşu, kendisinin kişileri sultan yapan kuş olarak Simurg'u küçümsemiş ve kibrine maruz kalmıştır. Keklik, değerli taş ve mücevherlerin peşinde, kalbindeki yaralarında farkında olarak asil olan kıymetli taşları beklemektedir. Hüthüt ise taşa olan bağımlılığının onun kalbini taşılaştırdığını söylemesi eylemlerimizin bizi biçimlendirdiği ile ilgilidir. Görüldüğü üzere kaybetmekten korktuğumuz sahipliklerimiz kibrimiz, zenginliğimiz, aslında beşikteki konforumuz olarak eserde betimlenmiştir.

Yolculukta Simurg'a ulaşana kadar 7 vadi olduğunu görüyoruz. 7 vadinin her biri yeni bir eşik gibi de yorumlanabilir. Kuşların endişelerine ve itirazlarına tek tek yeni hikaye ve sorularla refleksiyon yapmalarını sağlayan Attâr, okuyucuyu hem yola davet eder hem de yola çıkmaları için uyandırır; beşikteki hallerine at sineği olur. Bu hâlini bir çok cümlesinde görmek mümkündür. Bir

45 Federico Leoni ve Matthew Landrus, *The Conference of the Birds and its Artistic Legacy* (2022), <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:985a2a14-b871-454a-abfc-c20aa2da4f51/files/rpg-15bf64p>

46 Austin O'Malley, *The Poetics of Spiritual Instruction: Farid al-Din 'Attar and Persian Sufi Didacticism*. (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023), 127.

47 O'Malley, *The Poetics of Spiritual Instruction*, 128, 129.

48 Ferîdüddîn-i Attâr, *Mantıku't-Tayr*, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Sufi Kitap, 2025), 88.

örneği şöyledir: “Şayet bu sözlerim sayesinde uzun zamandır uyuklayan kimse bir an olsun gönlünü bu sırlara uyandırır, maksadımın gerçekleşmiş olduğunu görüp sevineceğim...”⁴⁹ Yazarın gayesi bu yola, kendi tinsel hakikatlerine insanları uyan-dırmaktır; bu da yazarın kendine biçtiği insanlık gayesidir. Her ne kadar Hz. İsa'nın “İncilerinizi domuzların önüne atmayın” sözüne gönderme yapılarak insanların halen gaflet uykusunda uyumaya devam ettiklerini, onlara kaygısız diye seslendiğini okumaktayız: “...Ben kumların üzerine nice yağlar döktüm! Yazık ki, nice domuz yavrularının boynuna inci mücevher taktım”⁵⁰. Burada sembolik dilin gelenekte özellikle tercih edildiği akılda tutulmalıdır. Yani hem öğretici, yıkıp yapıcı, aynı zamanda açılan ve kapanan sırlarla ilgilidir.

Bu yolculuk, her kişinin bizzat kendisi için ama diğerleriyle birlikte katılması gereken bir yolculuktur. Bu yol içeriden sürülür. Zorlama değil davet vardır. Hakikat, kişinin bilinç momentumuna/mertebesine ve baskın sıfatına göre açılmış olduğundan sembolik bir dile sahiptir. Aslında O'Malley'in eserin yönteminin etki gücüne vurgu yapmasından ziyade burada amaç bu ilmin geleceği ile yakından ilişkilidir: Kişilerin her birinin hakkının gözetildiği, meşrebine uygun ve sadece ona özgü, arada başka bir kimsenin olmadığı bir dönüşüm süreci için bu dil özellikle tercih edilmiş gibi durmaktadır. Tüm metinde kuşlar neyi seçecekleri konusunda ve yolu kim olarak sürecekleri konusunda özgür bırakılmışlardır.

Tikel-tümel birliğini, Kuşlar Meclisi'ni yolculuğun sonunda dönüşen bir form, aydınlanma olarak rahatlıkla okuyabiliriz. Yolculuğu tamamlayan kuşlar, Simurg'un kendilerinde yansıdığını, onların da Simurg'da yansıdığı görürler. Hiyerarşi ya da önderlik yerine her biri bütünde olduklarını görmektedirler. Hüthüt bile onlardan biri olarak

30 kuşla birliktedir. Yani Hüthüt de bu yolculuğu tek başına yapamayacağını bilmektedir. Burada bir diğer önemli nokta, Attâr'ın bu yolculuk sonunda “Yüce Eşiğe erişmek” vurgusunu eserin girişi dahil ara ara diğer sayfalarda da yapmasıdır. Yolculuk sonunda Simurg bir “yüce” eşik olarak karşımıza çıkmaktadır. Yüce, Hz.Ali'yi temsil etmektedir. Hz.Ali, ilmin kapısıdır. Buraya gelen 30 kuş (Farsça Si: 30, Morg: Kuş) aynada kendilerini görür; eşik kendileridir. Eşikte hem her biri vardır hem de yoktur. Hem bir hem de çoktur. Tam da Yunus Emre'nin ifadesiyle:

“Hak cihana doludur, kimseler hakkı bilmez

Onu sen senden iste, o senden ayrı olmaz”

Kişiler, varlık verdikleri imgelerden ve bu imgelere iliştiirdikleri duygusal bağılılıklardan (te-sirlerinden) temizlendiğinde kendi saf aynasında kendi öz-Ben'ini yuvasından hiç ayrılmamış olarak kendinde keşfeder.⁵¹

Eserin başında sonunda okuyucuya doğrudan, hemen hemen benzer cümlelerle seslenen Attâr, metnin biçimsel olarak değil içerik olarak anlaşılmasının, manasının idrak edilmesinin önemine vurgu yapar. Hatta tekrar tekrar okunduğunda alınacak tadın artacağına altını çizer: “Özene bezene yetiştirilip büyütülmüş bu gelin, sana duvağını bir çırpıda değil, azar azar açacaktır”. Burada okuyucu evrensel insanlık ailesidir. Yani eser din, dil, ırk, eğitim, zaman farkı gözetmeksizin herkes içindir: “Bütün dünya insanların dilinde Hesap Gününe kadar hep yad edileceğim...”⁵²

Attâr'ın eserin başında okuyucuya seslendiği kısmın son cümlesi şöyledir: “Ben bu (manevi) bahçenin güllerini sizlere serptim, ey dostlar, siz de beni artık hayırla yâd eyleyin”. Bu ricayı işitmek ve yerine getirmek de bizim görevimiz/niyetimiz olsun sevgili okuyucular!

49 Attâr, *Mantıku't-Tayr*, 372.

50 Attâr, *Mantıku't-Tayr*, 374.

51 Ayşe Acar ve Sadık Acar, “Fichte ve Yunus Emre'de Arı Ben'in İfadesi,” *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, sy. 25 (Temmuz 2022): 137-158.

52 Attâr, *Mantıku't-Tayr*, 371.

Aristophanes ve Kuşlar

Atina'nın yöneticilerinin güç nedeniyle başlattıkları savaşıra denk gelen bu eser, Peloponez Savaşı'nın (MÖ 431-404) yarattığı siyasal ve toplumsal kriz ortamında Aristophanes tarafından kaleme alınmıştır. Bu Antik Yunan komedyası, Atina'daki savaş politikalarını, iktidar hırsını ve demokratik düzenin yozlaşmasını hicvederek yeni bir dünya arayışını sahneye taşımaktadır. Vatikan Kütüphanesi'nde *Codex Vaticanus* 909 isimli el yazmasında diğer antik oyun yazarlarıyla birlikte Aristophanes'in de eserleri bulunmaktadır. Rönesans dönemi İtalyan edebiyatçıları tarafından Latince'ye çevrilen Kuşlar, Shakespeare olmak üzere birçok sanatçı ve akademisyeni etkilemiştir.⁵³

Eserde Atinalı Peisthetaerus ile Euelpides, kentlerindeki baskıcı ve çatışmalı ilişkilerden sıkılarak yeni bir yurt arayışına girerler. "Ne zenginlik kaldı, ne huzur şehirde" diyerek Tanrıların cezalandırarak çavuş kuşuna (bazı çevirilerde hüthüt, ibibik olarak yer almaktadır) çevirdiği Kral Tereus'un yaşadığı yere gitmek üzere yolu bulmalarına yardım etmeleri için yanlarına karga ve saksagan alarak bu yolculuğa çıkarlar. Çavuş Kuşu'ndan rahat bir şekilde yaşayabilecekleri bir yer göstermelerini isteyeceklerdir. Nasıl bir şehir istiyorsunuz diye soran Çavuş Kuşu'na verdikleri cevaplar ise sınırsız ve konformist yaşamın izlerini taşımaktadır.

Peisthetaerus'un hayali, yakışıklı bir delikanlının babası ile yolda karşılaştığı ve dostane bir sohbet yaptığı şehirken, Euelpides, onu düşününe gelmesi için ısrar eden komşusu gibi dertlerin olduğu bir şehir hayal etmektedir. Çavuş Kuşu'nun bu garip istekler karşısında gösterdiği yerleri beğenmezler. Euelpides'in Çavuş Kuşu'na "Sizin burada kuşlarla hayatınız nasıl?" sorusuna Kuş'un verdiği yanıt "cüzdana gerek yok" olunca onları en mahveden şeyin para olduğunu söylerler. Peisthe-

taerus, Çavuş Kuşu'na dünyaya hükmetme fırsatı bulabileceğini, bunun için de kendisini dinleyerek havada bir şehir kurmasını söyler. Bu şehrin görünen kralı ve şehrin yapılması için çalışan ise kuşlar olacaktır. Görünmeyen ama iktidarı elinde bulunduran lider ise Peisthetaerus'tur. Çavuş Kuşu'nu eski gücünü kazanması için ikna ederek, tüm kuşlar üzerinde büyük bir etki sahibi olmuştur.

Kuşlarla görüşmek istediklerinde saksagan, serçe, tarla kuşu, güvercin, atmaca, martı, pelikan gibi binlerce kuş ve kuş çeşidiyle karşı karşıya gelmişlerdir. Bu ilk karşılaşmada tüm kuşlar düşman olan insan soyunu buarda istemediklerini söylerler. Çavuş Kuşu, iki adamı keramet sahibi, erdemli, bilgelik diyarı Atina'dan gelen kişiler olarak tanıtır. Kuşlar gibi yaşamak istediklerini, dahası ve en önemlisi gökte ve yerde ne varsa eskiden de kuşlara ait olan hakimiyetlerini yeniden vereceklerini vaat ettiklerini söylemiştir. Peisthetaerus, kuşlara eserde geçen kelimelerle "onları çoşturan, ruhlarını titretecek, akıllarını çecek" bir konuşma yapması gerektiğini biliyordur. Ve konuşmasına şöyle başlar:

"Ey bir zamanlar, bütün kralların kralı olan, geçmişleri yüreğimi dağlayan kuşlar!"

Kuşların koro olarak tepkileri ise şaşkınlık doludur: "Kral mı? Kimin kralıymışız ya?"

Peisthetaerus'un cevabı şöyledir: "...olan olmayan herkesin; başta benim, sonra şu dostumun ve hatta Zeus'un bile kralıydınız zamanında. Sizin soyunuz eskidir Satürn'den de, Titanlar'dan ve hatta Dünya'dan da!". Bu cümleler onun samimi olarak düşünceleri değil, tam da o anı kurtarmak için tasarladığı ikna edici ifadeleridir. Gök ile yer arasındaki egemenliğin aslında eskiden kendilerine ait olduğunu, insanlar ve tanrılar tarafından ellerinden alındığını söyleyerek onları yeniden iktidarlarını kurmaya ikna eder.

Çavuş Kuşu da Peisthetaerus'u destekleyici sözlerini kuşlara yöneltir: "Eğer kuşlar Dünya'dan

53 Umut Uğur, "Önsöz", içinde Aristophanes, *Kuşlar*, çev. Umut Uğur (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2024), 5.

da, tanrılardan da eskiyse, krallıkta da öncelik onlarda olmalıdır, öyle değil mi?"

Kuşlar, kadim kutsiyetlerini yeniden kavuşmanın yollarını aramadan yaşamanın artık imkansız olduğunu söylediklerinde Peisthetaerus, kuşların bir araya gelerek gök ve yeryüzü arasına, havaya güçlü ve aşılmaz bir şehir inşa etmelerini söyler. Bu şehir inşa edildiğinde Zeus'tan tacını ve tahtını geri istemelerini tavsiye eder. İnsanlara da önce kuşlara, sonra tanrılara adaklarını sunacaklarını söylersiniz der.

Aristophanes'in en can alıcı cümlelerinden biri ise şöyledir: Çavuş kuşu insanların ikna edilmeleri konusunda endişelenir ve şöyle der: "Peki ama biz nasıl zenginlik sağlarız? En çok istedikleri şey varlık ve para". Buna cevaben Peisthetaerus, insanları zengin maden ocaklarına yönlendirmelerini söyler. Hatta iştahı kabaran Euelpides şöyle der: "...kazma kürek alıp hazine avcılığı mı yapsam acaba?" Tüm bu "yüksek" (!) Akıl oyunları karşısında Kuşlar artık emindir ve daha da kötüsü hayrandırlar. Kuşlar korusu:

"Ey yaşlı bilge, ilk başta seni en kötü düşmanımız bellemiştik, ama sen meğer ne erdemli biriymişsin. Artık en yakın dostumuz, kardeşimizsin bizim. Ruhumuzu çoşturdu, yüreğimiz kabarttı sözlerin. Ne dersen, ne emredersen bir daha çıkmayız sözünden senin..."

Artık kanatları olan ve inşa edilecek şehrin adını koyan Peisthetaerus ve Euelpides Guguklu Bulut⁵⁴'da karar kılarlar. Binlerce çok sayıda ve çeşitte kuş kendi yetilerine göre şehri canla başla inşa etmişlerdir. Şehrin haberleri duyuldukça burada yaşamak isteyen sahte bir kahin, Matematikçi Meton⁵⁵, devlet müfettişi ve Episcopus şehirden hızla uzaklaştırılırlar. Zeus'un elçisi İris de bu şid-

detten nasibini alır ve tanrılar katına Peisthetaerus tarafından gönderilir.

Diplomat şehri ziyaretinde Peisthetaerus'a insanların kuşlara ve şehre hayranlığından, tüm hayallerinin gerçek olduğundan, kendilerine kuş isimleri koyduklarından bahseder; insanların ona yaptıkları ve hediye ettikleri altın tacı veren Diplomat on bin kadar insanın kanatlara, renkli tüylere ve gagaya sahip olmak için buraya gelmeye hazırlandıklarını ifade eder.

Kuşlar korusu gelen insanları mizaçlarına göre kanatlandırmak için hazırlıklara başladıklarında ise Hain Evlat yeryüzünden buraya yaşamak için gelmiştir. Çünkü kuşların şehrinde kendisi gibi babalarını öldürmeye çalışan evlatların cezalandırılmaması, Hain Evlat'ın en büyük motivasyonu olmuştur. Peisthetaerus, genci kabul eder, kanatlarını, pençesini ve horoz ibiğini ekleyerek Trakya'da savaşa gönderir. Hemen sonra gelen şair Kinesias, ilhamını yeniden bulmak ve şiir yazabilmek için daha yükseklerle uçabileceği kanatlar ister. Ama Hain Evlat'ın aksine Peisthetaerus hızlıca şairi kovar. Ardından Dolandırıcı gelir ve Peisthetaerus korkarak artık şehrin kapılarını kapattırır.

Şehre Zeus'tan korktuğu için gizlice giren Prometheus⁵⁶, şehrin kurulduğundan beri Zeus'un insanların tanrılar için kurban kesmemeleri nedeniyle aç kaldıklarını ve kuşlarla uzlaşmak için bir heyetin yola çıktığını söyler. Prometheus, tanrılar katından Basileia⁵⁷'yı kendine eş olarak almasını söyler. Oyunda bu kısımlarda Sokrates ile

54 Orijinali *Nefelococcygia*; bulut ve guguk sözcüklerinden oluşan bir isim tamlaması.

55 Gerçek bir tarihsel özne olan Atinalı geometrici ve astronom olan Meton, bürokratik ve teknik yönetim aklının bir temsili olarak Kuşlar'a eklenmiştir.

56 Antik Yunan mitolojisinde insanların tanrılara başkaldırısını destekleyen ve ateşi çalıp insanlara verdiği için cezaya çarptırılan tanrıdır.

57 Olimpos'u idare eden, Zeus'un sağ kolu ve asla yaşlanmaya Tanrıca. Mitolojik kaynakçalarda tüm tanrılarının annesi olarak geçer. Bu oyunda sözü olmayan tek karakterdir.

bolca alay edilir.⁵⁸ Gelen heyette Poseidon, Herakles ve Triballus vardır. Tam o sırada şölen hazırlıkları yapan Peisthetaerus, Zeus'um tüm hükümdarlık haklarını kuşlara devretmesini ve heyetin bunu kabul etmesi durumunda şölene katılabileceklerini söyler. Şölene katılma teklifi karşısında kendisi için sorun olmayacağını söyleyen Herakles'e, Poseidon "Deli misin sen?! Kendi babanı tahttan mı indirmek istiyorsun" diyerek karşı çıkar. Burada kuşlara yaptığıının aynısını yapan Peisthetaerus yine çok akıllıca bir manipülasyon konuşması yapar:

"...Dünyayı kuşlar yönetse, tanrılar çok daha güçlü olurdu yukarıda..."

Kuşların sürekli suç işleyen ve tembellik yapan insanları tanrılar adına bulup cezalarını verebileceklerini söyler. Bu fikirlere hayran kalan heyet, Peisthetaerus ile tanrılar katına giderler. Peisthetaerus hem egemenliği hem de Basileia'yı alarak şehre döner ve oyun kuşlar korosunu şu sözleriyle biter:

"Yeni kral çok yaşa! Zaferimiz kutlu olsun havada. Ne mutlu tanrılar tanrısı kuşlara. Trallala, trallala!"

Sonuç Yerine

Besli, kuşların hayvanlar aleminde sadece özgürlük tasavvurunu yansıtan sembolik anlamlarıyla değil, gök ile yer arasında hareket eden yönelmenin, geçişin, anlamın yani hafızanın taşıyıcıları olduğunu ve bu hareketliliğin rastgele, kendiliğince

den değil belli bir ritim, hedef ve yönelim içerisinde birlikte gerçekleştirilen bir döngüde olduğunun altını çizer. Kuş, sınırsız olan Gök ile sınırlı olan yer arasında anlam hareketi inşa ederek, "kuş dili" denilen anlam taşıyıcılığını yapmaktadırlar. Bir başka deyişle kuşlar hem gök hem de yeryüzünün varlığıdır.⁵⁹

Bu noktada 7. Mardin Bienali'nin asıl önemi, yalnızca Aristophanes ile Attâr'ı aynı kavramsal çerçevede yan yana getirmesinde değil, bu iki farklı uygarlık aklını karşı karşıya getirerek sanat dolayımında bizi bir eşığe sokmasıdır. Bu eşik, güç ve ihtişam için kuşları kendine araç kılan, onları ve tanrıları manipüle ederek çıkarlarına uygun bir şehir kuran insanın hikayesini ve nefsin korkularından, kibrinden, sahipliklerinden arınmak için cesaret ve çaba gerektiren yolculuğu anlatan insanın dönüşüm ve bütünleşme hikayesini karşı karşıya getirir.

Anadolu'nun ayırt edici düşünme biçimi olan bağdaştırma, bu iki metni aynı düşünsel zeminde buluşturur. Bobaroğlu'nun ifade ettiği gibi Anadolu'nun yaşam biçimi kaynaştırma değil, bağdaştırmadır. Kaynaştırma farklılıkları eriterek tek bir yapı oluştururken; bağdaştırma, ayrımları koruyarak aralarında olumlu ilişki kurar ve yeni karşılaşmalara açık bir bütünlük meydana getirir.⁶⁰ Bağdaştırma, karşıtların birbirini dönüştürerek daha kapsayıcı ve yüksek tümel akla taşınmasının yolunu açar. Artık özne-nesne, biçim-içerik, göz-söz, somut-soyut gibi dualistik bir düşünme biçiminden daha rafine, yaratıcı, üretken ve evrensel bir düşünme biçimine geçme imkânı verir.

Aristophanes'in *Kuşlar*'ı ile Attâr'ın *Mantık-ı Tayr*'ı ilk bakışta birbirinden oldukça uzak iki dünya görüşünü temsil ediyor gibi görünür. Birin-

58 Aristophanes'in, toplumun gelenek ve törelerine aykırı düşüncelere sahip olduğu ve gençlerin ahlâkını bozduğu düşüncesiyle çağdaşı Sokrates'e ve sofizme yönelttiği eleştirilerin oyunu olan *Bulutlar*, Sokrates'in yargılandığı mahkemede kanıt olarak, suçlamaların merkezinde yer almıştır. Voltaire, ansiklopedisinin "ateizm" maddesinde, Sokrates'in ateist olduğu düşüncesini Atinalıların kafasına ilk sokan kişinin Aristophanes olduğu öne sürer. Bkz. Ekrem Ülkü, "Sokrates," *Düşünüyorum Dergisi*, no. 85 (Mart-Nisan 2019), <https://www.dusunuyorumdergisi.com/sokrates-2/> (Erişim tarihi: 12.07.2026).

59 Elif Çalışkan Besli, "Göge Bakma Hali II: 'Kuş' Hafızanın Taşıyıcısı," Temmuz 2026, <https://www.dusunuyorumdergisi.com/goge-bakma-hali-ii-kus-hafizanin-tasiyicisi/> (Erişim tarihi: 12.07.2026)

60 Bobaroğlu, *Aydınlanma Sorunu ve Değerler*.

de iktidarın, egemenliğin ve ütopya vaadinin mi-zahi ve eleştirel sorgulanışı; diğerinde ise insanın hakikate yani kendine yöneldiği manevi bir yolculuk bulunmaktadır. Ancak bağdaştırma perspektifinden düşünüldüğünde her iki anlatının da aynı insanlık sorusunun etrafında dolaştığı görülmektedir: İnsan, mevcut halini aşarak başka bir varoluş imkanını nasıl yaratabilir?

Aristophanes'in kuşları gökyüzünde yeni bir şehir kurmak isterken dış dünyayı dönüştürmeye yönelir; Attâr'ın kuşları ise yedi vadiden geçerek iç dünyalarını dönüştürmeye çalışır. Biri toplumsal ve siyasal eleştirinin, diğeri tinsel ve varoluşsal dönüşümün yolunu açar. Birinde özgürlük arayışı dışarıya, diğerinde içeriye doğru ilerler. Fakat her ikisinde de yolculuk, arayış ve dönüşüm ortak eksendir. Bu nedenle Mardin Bienali'nin kurduğu düşünsel köprü, Doğu ile Batı arasında basit bir karşılaştırma değil; farklı hakikat biçimlerinin birbirini görünür kıldığı bir bağdaştırma deneyimidir. İki eseri de dışlamadan, birini diğeri ile kıyaslamadan, eşitler arası bir arada bulunma imkanlılığını yaratan Mardin Bienali, tam da burada Anadolu'nun sentetik aklını sezme ve yorumlama fırsatı yaratmıştır. Anadolu bilgeliği tarih boyunca hem Doğu'nun özne ve birlik fikrine hem de Batı'nın nesne ve bireysellik fikrini içine alır, kapsar ve evrensel insanlık ailesine bu gelenek üzerinden seslenir: "Yetmiş iki milleti bir bilmeyen bizden değildir." diyen bu evrensel akıl Anadolu'dur.

Attâr'ın Simurg yolculuğunda ulaşılan hakikat ile Aristophanes'in iktidar eleştirisinin açtığı sorgulama alanı, Anadolu'nun sentetik aklında birbirini dışlayan değil tamamlayan iki bilinç momenti olarak okunabilir. Çünkü hakikati arayan insanın hem kendini öteki ile birlikte dönüştürmeye hem de yaşadığı dünyayı eleştirmeye ihtiyacı vardır. Kendilik bilinci üzerine refleksiyon yapmadan, her bilinç momentinde kavramları ve edimleri eleştirmeden dünyayı değiştirmeye çalış-

san bilinç kolayca yeni iktidarlar üretirken; dünyayı sorgulamadan yalnızca içsel dönüşüme yönelen bilinç ise toplumsal gerçekliği ve biz içinde erime riskini görmeyebilir. Anadolu bilgeliği bu iki yönelimi aynı anda düşünmeye davet etmektedir: "Hararet nârdadır, sacda değildir/ Kerâmet başdadır, tâcda değildir/ Her ne ararsan kendinde ara/ Kuds'te, Mekke'de, Hâc'da değildir."

Bu bağlamda 7. Mardin Bienali, yalnızca sanat eserlerinin sergilendiği bir mekân değil; Aristophanes ile Attâr'ın kuşlarını Mardin semalarında ve toprağında yeniden buluşturan bir düşünce eşiği olarak değerlendirilebilir. Bu eşikte Batı'nın eleştirel aklı ile Doğu'nun birlik istenci Anadolu ırmağının bağdaştırıcı yöntemi ile yeni bir sentez imkanına kavuşmaktadır.

Anadolu'da her birimizin öteki ile birlikte, onun da özgürlüğünün peşinde koşarak emeğimizin ve çabamızın sorumluluğunu almasını öğreten ve her birimizde özgürlüğü ve el ele olmayı bir tutku haline getiren tümel aklı kendimizde daha çok işletebilmemiz dileğiyle.

Kaynakça

- Acar, Ayşe ve Sadık Acar. "Fichte ve Yunus Emre'de Arı Ben'in İfadesi." *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, sy. 25 (Temmuz 2022): 137-158.
- Acar, Sadık. *Arzunun Psikomitolojisi: Felsefe, Sanat ve Dinde Arzunun Görünümleri*. İstanbul: Destek Yayınları, 2025.
- Arendt, Hannah. *Zihnin Yaşamı*. Çeviren İsmail Ilgar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Artun, Ali. "Baudelaire'de Sanatın Özerkleşmesi ve Modernizm." İçinde Charles Baudelaire, *Modern Hayatın Ressamı*, Çeviren Ali Artun, 9-86. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Berktaş, Fatmagül. *Düşünme Etiği*. İstanbul: Metis Yayınları, 2021.

- Besli, Elif Çalışkan. "Göge Bakma Hali II: 'Kuş' Hafızanın Taşiyıcısı." Temmuz, 2026. <https://www.dusunuyorumdergisi.com/goge-bakma-hali-ii-kus-hafizanin-tasiyicisi/> (Erişim tarihi: 12.07.2026)
- Bobaroğlu, Metin. *Aydınlanma Sorunu ve Değerler: İnsan Nasıl Özgürleşir?*. İstanbul: Destek Yayınları, 2023.
- Bumin, Tülin. *Hegel, Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği ve Praksis Felsefesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Dardot, Pierre ve Christian Laval. *Bitmeyen Kâbus*. Çeviren Ferda Keskin. İstanbul: Sel Yayınları, 2020.
- Dardot, Pierre ve Christian Laval. *Dünyanın Yeni Aklı: Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*. Çeviren Işık Ergüden. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Good, Byron J. "Hauntology: Theorizing the Spectral in Psychological Anthropology." *Ethos* 47, no. 4 (2019): 411-26.
- Han, Byung-Chul. *Anlatının Krizi*. Çeviren Murat Erşen. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.
- Han, Byung-Chul. *Ötekini Kovmak: Günümüzde Toplum, Algı ve İletişim*. Çeviren Mustafa Özdemir. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.
- Haşlakoğlu, Oğuz. "İzde Gözlenen Söz: Çizginin Ruhundan Alfabenin Doğuşu." *Dört Öge*, no. 14 (2018): 21-29.
- Haşlakoğlu, Oğuz. *Politeia Şerhi: Mimesis Ekseninde Bir Okuma*. İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2025.
- Jung, Carl Gustav. *Dört Arketip*. Çeviren Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Metis Yayınları, 2005.
- Kolb, Leila, ve Gerhard Flückiger. "New Institutionalism Revisited." *On Curating*, no. 21 (2014): 6-17.
- Kula, Onur Bilge. *Eleştirel Aydınlanma: İnsan ve Kültür Eleştirisi*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2019.
- Leoni, Federico, ve Matthew Landrus. *The Conference of the Birds and its Artistic Legacy*. 2022. <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:985a-2a14-b871-454a-abfc-c20aa2da4f51/files/rpg15bf64p>.
- Marcuse, Herbert. *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. Boston: Beacon Press, 1991.
- May, Rollo. *Yaratma Cesareti*. Çeviren Alper Oysal. İstanbul: Metis Yayınları, 2024.
- Noë, Alva. *Dolanıklık: Felsefe ve Sanat Hayatımızı Nasıl Şekillendirir?*. Çeviren Melinda G. Esen. İstanbul: Sel Yayınları, 2026.
- O'Malley, Austin. *The Poetics of Spiritual Instruction: Farid al-Din 'Attar and Persian Sufi Didacticism*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023.
- Pinkard, Terry. *Hegel's Phenomenology of Spirit: A Guide*. Oxford: OUP USA, 2023.
- Sholette, Gregory. "Dark Matter: Activist Art and the Counter-Public Sphere." *Journal of Aesthetics and Protest*, no. 3 (2004): 1-9.
- Topakkaya, Arslan. "Fichte: Varlık Açılımının Yöntemi Olarak Diyalektik." İçinde *Kant'tan Hegel'e Alman İdealizmi*, Arslan Topakkaya ve E. Erman Rutli tarafından derlenmiştir, 252-80. İstanbul: Fol Yayınları, 2021.
- Topakkaya, Arslan. "Hegel: Bir Sistem Olarak Bilinç Tecrübesi." İçinde *Kant'tan Hegel'e Alman İdealizmi*, Arslan Topakkaya ve E. Erman Rutli tarafından derlenmiştir, 337-52. İstanbul: Fol Yayınları, 2021.
- Türkyılmaz, Çetin. *Filozoflarla Düşünmek: Felsefe Tarihi Yazıları*. Ankara: BilgeSu Yayınları, 2022.
- Ülkü, Ekrem. «Sokrates.» *Düşünüyorum Dergisi*, no. 85 (Mart-Nisan 2019). <https://www.dusunuyorumdergisi.com/sokrates-2/> (Erişim tarihi: 12.07.2026).
- Walsh, David. "The Work of Art for Nishida Kitarō and Alva Noë." *Philosophy East and West* 76, no. 3 (2026): 709-27.